

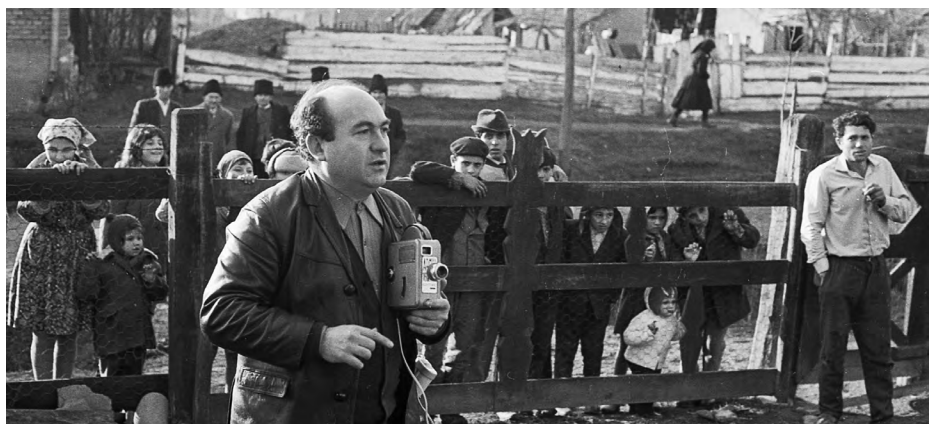

Tata nap Óbudán, 2009

Amszterdamban dolgozott rendező dramaturgként a Nemzetközi Folklór Táncszínháznál. Végül 1983-ban visszahívták a Honvédba művészeti igazgatónak, ahonnan 70 évesen ment nyugdíjba. Egy rövid ideig még tanácsadóként továbbdolgozott. A mai napig is koreográfusok, együttes vezetők kérnek tőle szakmai tanácsot a kezdők éppúgy, mint a Kossuth díjasok.

Az örmény-tudat számára egyet jelent az összetartozással, a családi összefogással. Amikor elváltak a feleségével (*Foltin Jolán* koreográfus-rendező, táncpedagógus, Kossuth- és Erkel Ferenc díjas, A Nemzet

Művésze), a rá következő héten már együtt ebédeltek és a gyerekeket is közös egyetértésben nevelték. A volt felesége új férje is családtag nála, aki „egy született jó ember”. Tata olyan családban nőtt fel, ahol még a sógornők is imádták egymást, és mindenki megtanulta az örmény finomságokat készíteni. „Hihetetlen, hogy van egy nép, mely elveszti a nyelvét, de az identitását nem. Még a katalánok ilyenek. A magyar-örmények vérében van az összetartozás, melynek kifejezésére egy olyan fantasztikus asszony kellett, mint Sarolta (dr. Issekutz Sarolta – a szerző)”.

Tata gyűjtőúton Erdélyben, 1972

Poósz Lóránd

Az örmény népi tánc visszhangja az erdélyi magyar sajtóban

Bennünk, erdélyi örmény gyökerű magyarokban felmerülhet a kérdés, hogy eleink, az erdélyi örmény városokban a múlt század elején tudhattak-e az örmény népi táncról, kaphattak-e bármiféle információt a sajtóból, amely alapján képük lehetett az 1915-ös vérengzésekről, akár akkor, akár a későbbiekben. Mennyire volt aktuális, tényszerű a korabeli sajtó Erdélyben? *Poósz Lóránd* a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem történelem-könyvtartudomány szakán végzett 2007-ben. Az örmény népi tánc témájával 2006 óta foglalkozik. Az Ararát kulturális Egyesület által jónéhány éve kiadott „Tanulmányok az örmény népi tánc témaköréből” című kötetből idézzük fel ott megjelent kutatását a témában. (a szerk.)

A szerző kutatásának kiindulópontja az az ellentmondásos alaphelyzet, amely a népi tánc által kiváltott erdélyi reakció vizsgálatát meghatározza. Adott egyfelől egy háborús kontextus, melynek keretében egy bizonyos néppel szemben elkövetett bűnök csak annyiban érintették vagy érdekeltek az erdélyi közvéleményt, amennyiben azok kihatással bírhattak a háború kimenetelére. Másfelől az erdélyi nemzetségek együttélésének évszázadok óta szerves részét képező örmény diaszpóra révén ezen országrész lakossága szorosabb kapcsolatba kerülhetett az eseményekkel.

A kutatásnak nem volt tárgya sem az erdélyi és a törökországi örmények közötti, sem az erdélyi örmények és a többségi társadalom közötti viszony, ahogyan az asszimilációs folyamatok eredményeként bekövetkezett identitásbeli és egyéb változások sem.

1915-ben a magyarországi, és ezen belül az erdélyi sajtót illetően mindenképpen beigazolódni látszik a törökök vélhető előrelátása, ugyanis 1915 tavaszán és nyarán a népi tánc párhuzamosan több kiemelt fontosságú háborús esemény történt vagy volt éppen folyamatban.

Az örmények ellen a 19. század második felében irányult erőszakos akciók, de még inkább az 1915. április 24. óta eltelt időszakban a sajtónak, mint információközlő orgánumnak kiemelt szerep jutott vagy juthatott volna az örmény népi tánc kérdésében.

Tekintve, hogy a népi tánc csupán 1951, az erre vonatkozó ENSZ határozat óta tekinthető hivatalosan emberiség ellen elkövetett bűntettnek¹, valószínűsíthetjük, hogy a Törökországban zajló vérengzések megakadályozása vagy megszüntetése miatt akkor sem avatkozott volna be egyetlen állam sem, ha éppen nincsenek háborús körülmények. Így azzal sem lehetett számolni, hogy a történelem híre egy közbelépés vagy szankció nyomán nyersen nagyobb nyilvánosságot. A vérengzések befejeződése után az örmény nép számára a tettesek felelősségére vonása mellett talán az volt a legfontosabb, hogy a világ – ha már megakadályozni nem tudta – értesüljön a történelekről. Ennélfogva tehát a korabeli sajtóra hárult a feladat, hogy a világ közvéleményét tájékoztassa. A Monarchia és ezen belül Erdély az első világháborúban szövetségben álltak Törökországgal.

rökországgal, ugyanakkor az örmények erdélyi jelenléte valamelyest érintetté tették az egész erdélyi közvéleményt a töréntekben.

A Berlińi Kongresszus és a világháború kitérőse közötti időszakban a törökök által foganatosított diszkriminatív intézkedések, majd a fokozódó erőszakhullám kiterjesztésére a török kormánynak váratlan lehetőséget jelentett a kirobbanó háború. A hidegfejű ifjúörök vezetők tisztában voltak azzal, hogy a háború forgatagában a nemzetközi diplomácia és közvélemény várhatóan nem tulajdonít majd akkora jelentőséget egy másodrendű hatalom területén végbemenő öldöklésnek, mint békeidőben. Ebből a szempontból még inkább a törököknek kedvezett, hogy a háború egyre szélesedett, egyre több országot sodorva magával.

A háború kezdetére a német-török kapcsolatok meglehetősen szorosra fűződtek, ami abban is megnyilvánult, hogy a németek kezében volt a török gazdaság és hadsereg feletti tényleges ellenőrzés.² Senkit nem lepett meg tehát, amikor 1914. október 29-én Törökország a központi hatalmak oldalán belépett a háborúba. Arról azonban, ami fél évvel később a frontvonalakon túl, az ország belsejében kezdődött, kevesen értesültek.

Bár a török kormány jó néhány ürügyet kreált az örmények megbüntetésére, a nagyvilág előtt semmiképpen sem tudott volna igazolni ilyen mértékű mészárlást. Ezen túlmenően figyelembe véve, hogy az örmények kiirtása államférfiak által előre megtervezett forgatókönyv szerint ment végbe, következtethetünk arra is, hogy gondoltak a hírek áramlásának megakadályozására és a bizonyítékértékű dokumentumok megsemmisítésére, illetve biztonságba helyezésére. Nem riadtak vissza amerikai konzulok megfélemlí-

tésétől sem, mint kiderül *Jesse Jackson* aleppói konzul 1915. augusztus 3-án kelt leveléből. *William Prickett* oxfordi tanár pedig magánutazóként ötnapos vonatútja során azzal szembesült, hogy a vonat ablakai fehérre voltak festve, hogy ne lehessen kilátni³, ami a törökök részéről nagyfokú előrelátásra és tudatosságra enged következtetni.

Maga a háborús kontextus további két kedvező lehetőséggel kecsegtetett a törökök számára. Egyfelől a német szövetség, a Dardanellák fontossága biztosíthatta a török kormányt legalább a németek diszkreciójáról, másfelől a háború korai szakaszában a központi hatalmaknak a korabeli vélemények szerint komoly esélyük volt a végső győzelemre, így, ha Törökország a győztes oldalon kerül ki a háborúból, elkerülheti a felelősségre vonást. A háborút követő igazságszolgáltatás egyik kudarcának tekinthető, hogy Törökország vesztes államként érdemben nem vonatott felelősségre, és az örmény kérdés is elsiklalt nagy hatalmak kezei között.

Az 1915-öt megelőző irtóhadjáratok során a Török Birodalomba akkreditált brit és francia konzulok több ízben is tájékoztatták hazájukat a történésekről. 1915-re az Antant országainak képviselői már elhagyták az országot, így 1915 és 1917, az Egyesült Államok hadba lépése között a népi hírek elsősorban két, egymástól lényegében független forrás által jutott el a nyugati országokba: a Török Birodalom területén missziós munkát folytató, többnyire amerikai egyházi személyektől,

valamint az Egyesült Államok törökországi külképviseleteitől. Ez időben amerikai konzulátus működött Konstantinápolyban, Adrianopolban, Szmírnában, Samsunban, Trebizondban, Kharputban, Mersinben, Aleppóban, Beirútban, Damaszkuszban, valamint Bagdadban, tehát 11 nagyvárosban. A misszionáriusok beszámolóit összesen öt vilajetből érkeztek, úgymint Sivas, Bitlis, Marash, Adana és Konya.⁴ A 19. század végén a Török Birodalomban kb. 145 amerikai misszionárius tevékenykedett.⁵ 1915 és 1921 között *Henry Morgenthau* nagyköveten keresztül több mint 60 konzuli jelentés és 72, misszionáriusok illetve egyéb személyek által küldött beszámoló érkezett a washingtoni külügyminisztériumba.⁶ Ezek aztán eljutottak Nagy-Britanniába is, ahol a brit propagandagépezet a központi hatalmak ellen próbálta felhasználni őket.⁷ A külképviseleteken és misszionáriusokon kívül Törökországban tevékenykedő tanítók, egészségügyi dolgozók, egyszerű utazók is szemtanúkként számoltak be a népi hírekről. 1915 nyarára tehát az Egyesült Államok és az Antant kormányai részletes információikkal rendelkeztek a történetekről. (Londonban először Viscount Bryce hozott nyilvánosságra részleteket a népi hírekkel kapcsolatban 1915 novemberében.⁸)

Máig tisztázatlan viszont Németország és a Monarchia viszonyulása a törökországi eseményekhez, illetve az esetleges bűnrészesség kérdése. Számos forrás bizonyítja, hogy Berlin is időben értesült az eseményekről, ugyanakkor nyilvánvalóan nem állt érdekében, hogy egy „török belpolitikai esemény” éket verjen a két ország szövetségébe. Vélhetően a törökországi német jelenlét révén Berlinben már jóval a népi hírek kezdete előtt számítottak arra, és fel voltak készülve az örmény nép

feláldozására a várható háborús győzelem oltárán. Ezt látszanak igazolni von Bernstorff amerikai német nagykövet kijelentései is, amelyekben 1915 szeptemberének végén pusztá agyszüleményeknek nevezi a Törökországból érkező híreket.⁹ Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt az eshetőséget sem, miszerint a népi hírek kiigazítás és/vagy kivitelezői között németek is voltak. Emellett szól a *New York Times* több cikke is 1916-ból és 1917-ből.¹⁰

Bár a kaukázusi és kis-ázsiai térség (a Dardanelláktól eltekintve) kívül esett a nagyhatalmak fő érdeklődési körén, korántsem volt jelentéktelen. Egyes források szerint bizonyos német körök nem bánták volna, ha a kaukázusi népek ereje, szuverenitása kissé megtörik. Erre utal, hogy az események legfontosabb német tolmácsolójától, *Johannes Lepsius*tól hivatalos német körök igen rossz néven vették, hogy nem tartotta szem előtt a politikai érdekeket.¹¹

Ilyen kontextusban egyáltalán nem meglepő, hogy a központi hatalmak korabeli sajtóját tanulmányozva számolnunk kell a cenzúrával. Ugyanakkor az örmények erdélyi múltja, az ország gazdasági és kulturális életében betöltött szerepe miatt a korabeli Erdélyben az örmény népi hírekről való objektív tájékoztatás és a háborús cenzúra feloldhatatlan ellentétbe került egymással. Éppen ezért az újságok tartalmának interpretálásához fontos a térbeni és időbeni összehasonlítás, annál is inkább, mert a mészárlások periodikus jellege erre lehetőséget ad. A kutatás során egy budapesti, két kolozsvári magyar, két szamosújvári magyar és egy brassói román lapnak különböző időszakait 1895-96-ból, 1909-ből és 1915-ből tekintettük át.

Főként az akkori Kolozsvár két fő napilapjára, az *Ellenzék*re és az *Újságra* támasz-

kodtam. Az Ellenzék 1880-ban indult, alapítója és főszerkesztője *Bartha Miklós* politikus és közíró volt. A közéleti lapnak rövid időn belül sikerült Kolozsvár és egész Erdély vezető napilapjává válnia. A másik az Ujság című politikai napilap, „az országos egyesült függetlenségi és 48-as párt erdélyrészi hivatalos lapja”, melyet *Gombos Ferenc* alapított 1899-ben.

Az 1894-96-os történéseket az Ellenzék gyakran és részletesen kommentálja. Az első hír 1895. október 1-én jelenik meg, és ettől kezdve december végéig 47 cikknek a témája a törökországi helyzet, melyek közül jó néhány címlapra került, három pedig vezércikként jelenik meg. A hírek forrása többnyire Budapest, de előfordulnak Berlinből vagy egyenesen Konstantinápolyból érkező híradások is. A kezdeti hírek az örmények konstantinápolyi felkeléséről szólnak, sőt törökök meggyilkolásáról is szó esik. Azok a hírek, melyek török részről érkeztek, természetesen az örményeket teszik felelőssé mindenért, ugyanakkor a híradások alapján körvonalazódnak látszik egy olyan felkelés, melynek részvevői között az örményeken kívül szultánellenes törökök is szerepelnek, szó esik az – ekkor még (pozitív értelemben) reformpártinak nevezhető – ifjútörökök üldözéséről is. A lap tehát az eseményeket részben etnikai, részben társadalmi eredetűnek tünteti fel, és forradalomról beszél. Az örmények gyilkolásáról szóló hírek kezdetben többé-kevésbé megérdemelt büntetesként vannak beállítva, aztán október közepe táján megjelennek az ország belsejében élő örmények tömeges

irtásáról szóló hírek, melyekről a Reuters tudósít. Összesen 12 cikkben esik szó a kelet-törökországi örmények veszteségeiről. Az eseményekben a kor szemmel láthatóan az évtizedek óta húzódó keleti kérdés újabb aspektusát látja. Jellemző a kérdés jelentőségének megítélésére, hogy az örményeket és a velük történeteket a „keleti kérdés” esszenciájaként tárgyalja, és a francia revans-törekvésekkel együtt a kor Európájának két legfőbb politikai gócpontjaként említi, amelyek szorosan összefüggnek egymással.¹² Az 1895. november 9. számában a lap ezt írja: „A török-, örmény-, muszka-, angol konfliktustól féltik Európát, a melybe majd valamennyi hatalom belebonyolódik és lesz világháború.”¹³

Az 1909. áprilisi eseményeket az Újság című napilap hasonlóan részletesen kommentálja. Ez év április 16-tól május 6-ig 21 cikk szól a törökországi történésekről. Ezekben a lap kimerítően foglalkozik azzal a belpolitikai zűrzavarral, amellyel az ország küzdött, az alkotmányválsággal és az ifjútörök-ellenes megmozdulásokkal, illetve ezzel párhuzamosan latolgatja az események lehetséges európai kihatását is. Az április 17. számban a lap vezércikkben tárgyalja a válságot, a polgárháború-közeli helyzetet azzal magyarázván, hogy a török nép nem rendelkezik alkotmányos hagyománnyal.¹⁴ Ugyanebben a számban esik szó először az örményekről, a cikk szerint a Bervina nevű helységben egy örmény megölt egy mohamedánt, mire a törökök az örmények ellen fordultak, s többeket közülük megöltek.¹⁵ E szám rövidhírei között szerepel az a hír is, miszerint „Adanában az összes kereskedőket kifosztották”, ami örményekre történő utalásként értelmezhető, viszont a történetek ismeretében¹⁶ enyhe verziója a valóságnak. A másnapi számban jóval

árnyaltabb, realisabb képet kapunk a történetekről, a lap már „örmények meszárlásáról” ír, az áldozatok számát – a forrásokhoz igazodóan – 400-ra vagy 4000-re teszi, ami híven tükrözi a történetek átláthatatlanságát.¹⁷ Ugyanakkor – mint egy kommentárból kitéjük -, az újságíró tisztában van azzal, hogy a hivatalos jelentések az áldozatok valós számának csak töredékét vallják be.¹⁸ A hírek szerint az áldozatok között volt két amerikai lelkész is, valamint ezekben a számokban olvashatóak először a Talaat és Enver neveket.

1915-ben a magyarországi, és ezen belül az erdélyi sajtót illetően mindenképpen beigazolódni látszik a törökök vélhető előrelátása, ugyanis 1915 tavaszán és nyarán a népiertással párhuzamosan több kiemelt fontosságú háborús esemény történt vagy volt éppen folyamatban. Az év májusának első felében a gorlicei áttörés, a hónap vége felé pedig Olaszország „árulása” majd a megnyíló olasz frontvonal tölti be szinte teljesen a lapok hasábjait. Nem hiányoznak a Törökországról szóló hírek sem, ezek azonban többnyire a Dardanellák márciustól decemberig tartó ostromára, valamint, elvéve, a kaukázusi és a mezopotámiai frontra vonatkoznak.

Az Ujság és kivált az Ellenzék 1915-ös számainak tanulmányozva azonnal szembejön, hogy csak pozitív kimenetelű harc-téri hírek fordulnak elő, sikertelenségről egyetlen esetben sem esik szó. Ugyanígy a szövetségesekről is kizárólag superlatívuszokban írnak: a németek Európa legcivilizáltabb népe, ők rendelkeznek a világ legzseniálisabb hadseregével, a törökök pedig „a szövetségünkben küzdő és vérző testvérek”.¹⁹ Nehéz választ adni arra a

kérdésre, hogy ez mennyiben független és őszinte véleménye az újságíróknak, avagy mennyiben a cenzúra eredménye. A háborús cenzúra természetesen minden hadviselő ország sajtójának szabadságát korlátozta, az Ellenzékben is történnek erre utalások, sőt több alkalommal felhívásban közölte a lap, hogy „a mennyire a cenzúra megengedte, igyekezett mindig csak igaz híreket hozni a háborus eseményekről.”²⁰ A török témájú hírek között szerepel, hogy *Ferenc József* és a szultán egymást kölcsönösen hadiérlemmel tüntették ki²¹, vagy hogy *Talaat bej* Vilmos császártól megkapta az első- és másodosztályú vaskeresztet²². Szó esik a Vörös Félholdnak összegyűjtött több ezer koronáról²³ és a Törökországba tartó német vonatról, amely 4830 kg aranyat szállított Isztambulba.²⁴

Az Ujság című lapban 1915 folyamán egyetlen, valamelyest örmény vonatkozású hírt találtam, amely a Goeben német hadihajó elsüllyesztésére szőtt összeesküvésről szól. A cikk szerint az összeesküvést *Venizelosz* görög miniszterelnök szervezte, és részesei között ott volt az örmény bizottság több tagja.²⁵

Mindezek után elmondható, hogy 1915-ben a kolozsvári sajtóban egyáltalán nem esik szó az örmény nép irtásáról, nem úgy, mint a budapesti sajtóban, ahol Az Est című lap 1915. július 4-én hosszú cikket közöl „Örménylázadás Kisásziában – az első mohamedán-üldözés Törökországban” címmel, mely a lap tudósítójának jelentése alapján (!) Van vilajet örményeit 30.000 mohamedán legyilkolásával vádolja, az Antantot pedig az örmények fellázításával. Ez utóbbit érdekes módon azzal támasztja alá, hogy Morgenthau amerikai nagykövet Anglia és Franciaország nevében egy jegyzéket adott át a nagyvezérnek, melyben a két állam kor-

mánya „az örményeken gyakorlandó esetleges megtorlásért és az eddigi kivégzésekért”²⁶ a szultánt, *Talaat bejt* és *Enver pasát* teszi felelőssé. Ezek után közli, hogy az örmény nép érdekében a török sajtóban egy betű sem jelent meg az örmények tetteiről. A történeteknek ilyen beállítása szintén cenzúráról árulkodik.

Az Est 1915. július 4.-i lapszáma

A lapok mély hallgatásából, a cenzúra általánosságából ítélve elképzelhető, hogy a kolozsvári lapok tartalmáról nem is Budapesten, hanem Bécsben vagy még inkább Berlinben döntöttek. Annak érdekében, hogy a cenzúra hatásáról átfogóbb képet kapjunk, lássuk egy erdélyi román újságnak, a brassói *Gazeta Transilvaniei* című napilapnak az 1915. áprilisától júliusig terjedő számain. A *Gheorghe Baripiu* által 1838-ban alapított lap már akkoriban is patinásnak számított, viszont az örmé-

nyek sorsáról ez sem számol be, ugyanúgy, mint a magyar lapok. Ez az jelenti, hogy a cenzúra béklyója alól az erdélyi román lapok sem szabadultak, esetleg az újság a magyar korona iránti lojalitásból nem számolt be az eseményekről, ami mellett az szól, hogy a lap hangvétele amúgy is magyarbarát.

Végül ezek után felvetődik a kérdés: miként, honnan értesült Erdély örmény közössége keleti rokonainak tragédiájáról? Szamosújváron a század első éveiben három lap is működött. A *Szongott Kristóf* által 1883-ban alapított *Arménia* című folyóirat tudósított az 1894-96-os vérengzésekről, *Szongott Kristóf* halálát azonban csak nyolc évvel élte túl a folyóirat, így 1913-ban megszűnt. A másik két lapot illetően sem a *Mártonffy Márton* országgyűlési képviselő által szerkesztett, 1910-ben alapított, kéthetente megjelenő Szamosújvári Napló, sem pedig az 1903-tól létező Szamosújvári Közlöny nem tartalmaz híradásokat az 1915-ös eseményekről, mindkét lapot kitöltik a város életének és a háborúnak az eseményei. Ugyanakkor a Szamosújvári Közlöny 1913. november 15. számában megtalálható egy beszámoló az örményeket ért törökországi atrocitásokról.

Az, hogy a szamosújvári lapok kevésbé számoltak be a történetekről, nem feltétlenül jelenti sem azt, hogy az erdélyi örményeket hidegen hagyta volna a vérengzés, sem azt, hogy egyáltalán nem volt honnan értesülniük róla. Ezt igazolja az a dosszié is, ami a szamosújvári templom egyik szekrényéből került elő. Ebben összegyűjtve, rendezve két típusú dokumentumot találunk: négy francia és egy német nyelvű, valószínűleg hivatalos dokumentum a törökországi örmények gazdasági és egyéb körülményeiről, amit – a pecsétből ítélve – *Bárány Lukács* főesperes, akkori szamosújvári plébános gyűjtött össze

1900 után, valamint kivágott újságcikkeket, melyeknek témája a törökországi mérszárlás. Az 1894-ből, 1895-ből, 1912-ből és 1913-ból származó cikkek olyan újságokban jelentek meg, mint a Budapesti Hírlap, Az Est, az Esti Újság, a Krassó-Szörényi Hírlap vagy a német Reichspost. Ez azt jelenti, hogy az erdélyi lapok hallgatása ellenére Szamosújvár örmény lakossága minden valószínűség szerint már korán értesült a történetekről.

Lábjegyzetek

- ¹ A határozatot 1948. december 9-én fogadták el, 1951 január 12-től van érvényben
- ² Galántai József: Az első világháború. Budapest, Gondolat Kiadó, 1980. 217. o.
- ³ Kloian, Richard D.: The Armenian Genocide and the American Press. Richmond, The Armenian Genocide Resource Center, 2000. 8. o. (a továbbiakban: Kloian)
- ⁴ Sarafian, Ara (szerk.): United States Official Documents on the Armenian Genocide, Volume I: The Lower Euphrates. Watertown, Armenian Review, 1994. xiii. o. (a továbbiakban: Sarafian)
- ⁵ Winter, Jay (szerk.): America and the Armenian Genocide of 1915. Cambridge University Press, 2004. 186. o.
- ⁶ Kloian, 8. o.
- ⁷ Sarafian, xiv. o.
- ⁸ Dobkin, Marjorie Housepian: What Genocide? What Holocaust? News From Turkey, 1915-1923. New Brunswick, NJ, Transaction Publishers, 1986. 3. o. (a továbbiakban: Dobkin)
- ⁹ Dobkin, 2. o.
- ¹⁰ The New York Times, 1916. november 12., 1917. október 6. (Kloian, Richard D.: The Armenian Genocide. News Accounts From The American Press 1915-1922. Richmond, The Armenian Genocide Resource Center, 2000)
- ¹¹ Schladebach, Marcus: Törökország EU-csatlakozásának kérdése és az örmény holokauszt. Ki-sebbségkutatás, XIV. évf. 2005. 2. szám
- ¹² Ellenzék, 1895. október 16.
- ¹³ Ellenzék, 1895. november 9.
- ¹⁴⁻¹⁵ Ujság, 1909 április 17.
- ¹⁶ 1909 április 15. és 25. között Adanában, Tarsusban és más Kilikiai városokban kb. 30.000 örményt mérszároltak le a törökök
- ¹⁷ Ujság, 1909 április 18.
- ¹⁸ Ujság, 1909 április 20.
- ¹⁹ Ellenzék, 1915. március 23.
- ²⁰ pl.: Ellenzék, 1915. november 27.
- ²¹ Ellenzék, 1915. május 11., május 29.
- ²² Ellenzék, 1915. június 14.
- ²³ Ellenzék, 1915. március 23., május 15.
- ²⁴ Ellenzék, 1915. szeptember 18.
- ²⁵ Ujság, 1915. május 11.
- ²⁶ Az Est, 1915. július 4.